

OT SO‘Z TURKUMI VA UNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta’lim fakulteti
540-21-guruh talabasi
Do‘smatova Lobar
do'smatovalobar@gmail.com

Annotasiya: Narsa-buyum, shaxslarning nomi, atamasi bo‘lgan so‘zlar turkumi ot deyiladi. Otlar kim? nima? qayer? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi.

Otlar egalik, kelishik kabi so‘z o‘zgartirish, turli ma’no va vazifa uchun qo‘llanuvchi vazifadosh shakllarga hamda o‘ziga xos so‘z yasaliş tizimiga egaligi bilan ajralib turadi.

Kalit so‘zlar: *katta bino, ikkinchi kurs, barcha inson, kitob o‘qimoq, ko‘p odam.*

KIRISH

Ot gapning barcha gap bo‘lagi vazifasida qo‘llanishi mumkin. Otning bu kabi sintaktik vazifasi uning qanday grammatik shakldaligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, otning bosh shakli, ya’ni bosh kelishik, ko‘plik yoki birlik hamda egalik shakli gapda ega, Kesim kabi vazifada keladi: ***O‘zbekiston-mustaqil davlat. Millatim-o‘zbek. O‘zbekistonim-onajonim.***

Mustaqil so‘zlar ot turkumiga munosabati nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil etadi: 1) ot tipidagi so‘zlar. Bu guruhga otlar kabi kim? nima? so‘rog‘iga javob bo‘lib, otga xos grammatik shakllarda bevosita qo‘llana oladigan olmoshlar (*men, sen, biz, har kim, nimadir*), jamlovchi sonning –ov, -avlön affiksli turi (*ikkov, ikkavlön*), fe’lning harakat nomi shakli (*o‘qish, yozuv*) kiradi; 2) otlashuvchi so‘zlar. Bu guruhga grammatik son, egalik, kelishik shakllaridan birida qo‘llanilib, muayyan matn doirasidagina ot vazifasida ishlatilishi mumkin bo‘lgan sifat, son va ular o‘rnida qo‘llanadigan olmoshlar (*qanday, qancha, nechta*), ba’zi bir ravishlar, fe’lning sifatdosş shakli kiradi.

2-§.Otning ma’no guruhlari. Otlar ma’no jihatdan quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

1. Atoqli otlar. Bir turdagi narsa yoki hodisalarning birini ajratib ko‘rsatish uchun xizmat qiladigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar shaxs

ismlari, havonlarning atoqli nomlari, tashkilot va geografik makon nomlari, koinot jismlari nomlari, suv havzalari, tashkilot nomlari kabi guruhlar doirasida uchraydi: *Alisher, Ulug‘Bek, Zarafshon, Toshkent, Samarqand, Mars* kabi. Bunday atoqli otlar o‘zaro tub va yasamaligi hamda tuzilishiga ko‘ra farqlanishi mumkin. Masalan, *Lola, Go‘zal, Amir, Gavhar Orol* kabi otlar sodda tub, *Ilonli, Do‘stlik, Paxtakor* kabi atoqli otlar sodda yasama, *Ulug‘bek, Alisher, Nurato, Nurobod, Qo‘shrobot, Uchquduq* kabi atoqli otlar qo‘shma otlardir. Atoqli otlarning asosiy qismini turdosh otlar tashkil qiladi. Biroq ular boshqa so‘z turkumlari asosida ham yuzaga keladi. Masalan: *Asal, Quvonch, Anor* kabilar turdosh otdan, *O‘lmas, Sotiboldi, Turdi, Tursun* kabilar esa fe‘ldan, *Aziz, Botir, Shirin, Vali* kabilar sifatdan, *To‘qsonboy, Oltibek* kabilar esa sonidan, *Bultur, Avvalboy* kabilar esa ravishdan hosil bo‘lgan atoqli otlardir.

Turli turkumga mansub bo‘lgan so‘zlarning atoqli ot sifatida qo‘llanishi natijasida ular o‘zining hususiy nominativ mohiyatidan chekingan holda, umumiy semantik ma‘no tashuvchi lug‘aviy birlikka aylanib qoladi. Masalan, *Uchquduq* mazkur joydagi uchta quduqni emas, balki umuman shahar tushunchasini anglatuvchi onomastik birlikdir.

2. Turdosh otlar bir jinsdagi otlarning umumiy nomini bildiruvchi otlardir. Masalan, *inson, daryo, shahar, kitob, daftar*. Turdosh otlar quyidagi ma‘no guruhlarga mansubligi bilan o‘zaro farqlanadi:

3. Aniq otlar bevosita narsa-buyum va shaxs, jon-zot anglatadigan otlardir. Aniq otlar bevosita sanash va ko‘rish mumkin bo‘lgan otlar hisoblanadi. Masalan: *kitob, talaba, daraxt, qush*.

4. Mavhum otlar his qilish, sezish mumkin bo‘lgan otlardir. Ular ham ko‘plik affikslari bilan qo‘llanmaydigan otlar bo‘lib, ularga ko‘plik qo‘shimchasi qo‘shilganda turlicha ma‘no bo‘yog‘i yuzaga keladi. Masalan: *sevgi, sezgi, qayg‘u, alam, qadr, oriyat*.

5. Jamlovchi va yakka otlar. Bir turdagi narsaning o‘zini ifodalaydigan otlar yakka otlar hisoblanadi: *kitob, gul, daraxt* kabi. Birlik shaklida bo‘lib, bir xil

turdagi narsaning to‘dasi, jamini ifodalaydigan otlar jamlovchi otlardir: *xalq, armiya, ko‘pchilik, poda, jamoa, o‘rmon kabilar*.

6. Sanaladigan otlar, sanalmaydigan otlar. Sanaladigan otlar, asosan, aniq otlardan tashkil topadi: *daraxt, kitob, qalam*. Sanalmaydigan otlar modda otlari, og‘irlik, suyug‘lik o‘lchamiga xos otlar va atoqli otlardan tashkil topadi: *tuproq, qum, havo, shakar, tuz, yog‘, guruch*, kabilar.

7. Bundan tashqari, tabiatan yakka bo‘ladigan va juft holda uchraydigan otlar ham mavjud bo‘lib, ular ham otning alohida ma’no turini tashkil qiladi. Masalan: *yurak, quyosh, oy, ko‘z, qosh, oyoq* kabilar shular jumlasidandir.

MUHOKAMA VA NATIJA

Shuningdek, otlar kim? so‘rog‘i asosida shaxs hamda nima? so‘rog‘i asosida narsa otlariga ham ajratiladi. Otlarning bunday tasniflanishi o‘zbek tilining, shu jumladan, boshqa turkiy tillarning o‘ziga xos xususiyatini belgilaydi. Ayni paytda bu tasnif ularning turli grammatik jarayonda ishtirokida ham o‘z aksini topadi. Xususan, shaxs otlari to‘liq tuslovchi affikslarni qabul qilgan holda qo‘llana oladi: *o‘quvchiman, o‘quvchisan, o‘quvchimiz, o‘quvchisiz*. Biroq, narsa otlari (majoziy ma’nosini e’tiborga olmaganida) faqat uchinchi shaxs ma’nosidagina ishlatilishi mumkin.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, atoqli va turdosh otlar o‘zaro ma’no jihatdangina emas, balki ba’zi grammatik xususiyatlariga ko‘ra ham farqlanadi. Masalan, atoqli otlar faqat birlikda qo‘llanadi. Ko‘plikda qo‘llanganda, ular grammatik ko‘plik emas, boshqa ma’no bo‘yoqlarga ega bo‘ladi. Shuningdek, atoqli otlar turdosh otlarga va aksincha, turdosh otlar atoqli otlarga o‘tib turadi. Masalan: *Lola*-atoqli ot, ayni paytda, *lola*-tog‘da o‘sadigan gul ma’nosida turdosh otdir. *dizel, amper, rentgen, bitner* kabi otlar esa atoqli ot asosida shakllangan turdosh otlardir. Atoqli otlarning turdosh otga aylanishida *-lik* qo‘shimchasidan ham foydalaniladi: *kattaqo‘rg‘onlik, toshkentlik, andijonlik* kabi. Ot turkumi uch xil grammatik kategoriyaga ega: 1) son kategoriyasi; 2) egalik kategoriyasi; 3) kelishik kategoriyasi.

Otlar nutqda doimo grammatik son va kelishik kategoriyasida bo‘ladi. Masalan, *kitob* - birlik sonda va bosh kelishikdagi ot. Egalik kategoriyasi esa otning grammatik shakllanishida har doim ham ishlatilmaydi.

Otlarning birlik va ko‘plik shakllari va shu shakllarni ifodalovchi vositalar son kategoriyasini tashkil etadi.

Birlikdagi otlar bir jinsdagi narsalarning bittasini anglatadi va ular grammatik son ko‘rsatgichga ega bo‘lmaydi. Masalan: *kitob, olma, qalam* kabi. Birlik sondagi otlar egalik (*kitobim, kitobimiz*), kelishik (*kitobdan, kitobning*) kategoriyasiga xos qo‘shimchalar bilan qo‘llanganda ham o‘z grammatik mohiyatini yo‘qotmaydi, ya’ni birlik hisoblanaveradi.

Otlarning ko‘plik shakli maxsus grammatik vosita - lar orqali ifodalanadi va bir turdagi narsaning noaniq miqdorini bildiradi. Grammatik ko‘plik hosil qiluvchi –lar otlardagi lug‘aviy shakl yasovchi affiks hisoblanadi. Grammatik son ma’nosini ifodalashning bu usuli **morfologik usul** deb yuritiladi. Masalan: *kitob - kitoblar, qalam - qalamlar*. Otlarning birlik va ko‘plik shaklda ishlatilishi, asosan, sanaladigan va aniq turdosh otlarga xosdir. Biroq juft turdosh otlarning son kategoriyasi bilan qo‘llanishida o‘ziga xosliklar mavjud. Masalan, *kuch-qudrat, savlat-salobat, mehr-muhabbat, vaqt-soat* kabi otlar birlik shaklda ishlatiladigan otlardir. Juft turdosh otlarning *yigit-qiz, qiz-juvon, o‘g‘il-qiz* kabi turlari ko‘plikda qo‘llaniladigan otlardir. *Ko‘rpa-to‘shak, qand-qurs, fikr-mulohaza, ota-ona, oshiq-ma’shuq, oshna-og‘ayni* kabi otlar esa grammatik sonning har ikki shaklda ishlatilishi mumkin.

O‘zek tilida faqat birlikda ishlatiladigan otlar ham mavjud bo‘lib, ularga mavhum otlar, donalab sanalmaydigan otlar, asli o‘zi juft, yakka holda uchraydigan otlar, atoqli otlar, jamlovchi(*xalq, o‘rmon*) va jamlik (*soch, kiprik*) otlari kiradi. Shuningdek, ma’lum soha, kasb-hunar otlari (*matematika, adabiyot, dehqonchilik, o‘qituvchilik*) ham ko‘plikda qo‘llanmaydi. Bunday otlarga -lar affiksi qo‘shilganda ko‘plikdan boshqa ma’no ifodalanadi. Bu ma’no otlarga xos **modal ma’no** deb yuritiladi. Grammatik son affiksi asosida ifodalanadigan modal ma’nolar quyidagilardan iborat:

1. Atoqli otlarga –lar qo‘shilganda sulola, avlod, oila, guruh, jamlik ma’nosi ifodalanadi: *Temuriylar, Boburiylar sulolasi, Salimovlar, Akramovlar oilasi, Halimalar (kelishdi), Majnun Farhodlarga arkon bo‘lgan Sharq*. Atoqli otlarning bir turi bo‘lgan geografik nomlarga qo‘shilganda esa, shu joy anglatgan hududning barcha qismi anglashiladi: *Samarqandlarni aylanmoq, Toshkentlarni tomosha qilmoq kabi*.

XULOSA

Ism guruhiga mansub sifat, sifat o‘rnida ishlatiladigan olmoshlar, ba’zi ravishlar va fe’lning sifatdosh shakli kabi so‘zlarga –lar affiksi qo‘shilganda otlashish asosida grammatik son tushunchasi yuzaga keladi: *yaxshilar, kattalar, kichiklar, o‘shalar, shular, avvallari, ilgirilari, ko‘plar, o‘qiganlar, boradiganlar* kabi. Miqdor sonlarga –lar qo‘shilgan-da taxmin-chama ma’nosi hosil bo‘ladi: *Soat ikkilarda uchrashamiz*.

Ko‘plik affiksi fe’llarga qo‘shilganda birgalik nisbati hosil qiluvchi –sh\ish affiksi bilan **sinonim bo‘ladi**: *bordilar-borishdi, o‘qidilar-o‘qishdi*.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *M.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов Узбек тили. Т., «Укитувчи» 1978.*
2. *Ш. Шобдуррахмонов, М.Аскарлова, А.Хожиев, И.Расулов, , Х.Дониёров Хозирги uezбек адабий тили. Т., «Укитувчи» 1980.*
3. *М.Ирскулов Тилиуносликка кириш. Т., «Укитувчи» 1992.*
4. *А.Баскаков, А. Содиков, А.Абдуазизов Умумий тилиунослик. Т., «Укитувчи» 1981.*
5. *Х.Неъматов, О.Бозоров Тил ва нутк. Т., «Укитувчи» 1993.*
6. *У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Рахматуллаев Хозирги uezбек адабий тили.. I-кисм. Т., «Укитувчи» 1979.*
7. **N. Turniyozov A.Rahimov O‘zbek tili (ma’ruzalar matni)**
8. www.ziyonet.uz